

Har Klas Östergren en beslöjad negerröst? Är Lars Gustafsson en riktig STF-typ? Läs och lär er nu allt om det kryptiska och det ironiska korsordet i England – av Gunnar Pettersson.

Först som sist är det väl lika bra att varna den läsare som inte brukar lösa korsord. Den här artikeln kommer att handla om ordlekar, anagram, gåtor och charader, om lek för lekens alldeles egen skull. Om du inte brukar ägna dig åt sådant kommer det följande bara att göra dig irriterad. Bläddra därför förbi följande sidor.

Nå, när vi nu sagt farväl till våra nyttoaktiga medmänniskor kan vi korsordslösare andas ut och ägna oss åt allvaret. Vad artikeln närmare bestämt kommer att handla om är en specifikt engelsk variant, de s.k. "kryptiska korsordet".

Det allra första korsordet konstruerades så sent som 1913, i USA. På många sätt är det ju en typisk 1900-talsföreteelse. Dess tillkomst hade mycket att göra med den enorma ökningen av dags- och veckopress på 1920-talet, och med det nya begreppet "fritid". Korsordet nådde omedelbart stora massor av människor och dess försvarare talade ivrigt om hur "allmänbildande" (ett gångbart uttryck, speciellt på 20-talet) det var. I själva verket var det nog mer allmänt än bildande. Det engagerade samtliga samhällslager, vare sig de hade utbildning eller ej, alla svårighetsgrader fanns representerade.

Den ursprungliga versionen är fortfarande också den vanligaste: i ett system av rutor ska man fylla i *lösningen* på en *definition*, som t.ex. att definitionen UTAN KLÄDER på fem bokstäver får sin lösning NAKEN. I denna "klassiska" form läggs ju den tyngsta vikten vid lösningen. Man får ofta slå i ordböcker och en gång för alla lära sig att det finns djur som heter GNU och OR och ARA. I det "kryptiska" korsordet, däremot, läggs vikten nästan helt på ledtråden. Den består nämligen av en gåta, i vilken lösningen ligger gömd.

Typiskt nog är det en litteraturkritiker och översättare som betraktas som pionjär i branschen. Han hette Edward Powys Mather (signaturen "Torquemada") och konstruerade de första kryptiska korsorden 1925. Andra tog snart vid och fortsatte utveckla genren, särskilt den legendariske "Ximenes" (Derrick Somerset Macnutt – han hette faktiskt så; han var dessutom lärare i latin och grekiska). Hans korsord fanns i *The Times*, den tidning där det kryptiska korsordet snart blev ett slags vikarierande litterär konstform, speciellt under kriget. Anekdoter, legender och myter omger det: från Max Beerbohms "omöjliga korsord" år 1940, till kvinnan från Fiji-öarna som tog trettiofyra år på sig att lösa ett *Times*-korsord. Parallellen med den engelska deckaren är också given: hos båda finns lidelsen att konstruera och lösa djävulska gåtor, ignorera falska alarm och hitta dolda fingervisningar. Släktskapet erkänns ju också ofta – vem har inte läst en Agatha Christie där någon löser korsordet i *The Times*?

Gåtan, som alltså ensam utgör ledtråden i det kryptiska korsordet, kan vara konstruerad på en massa olika sätt. Men en grundläggande struktur har de gemensamt: det är att ledtråden består av en eller flera satser som "ytligt" sett verkar helt logiska men som i verkligheten döljer två saker: dels definitionen (UTAN KLÄDER-delen) och dels en *nyckel* med vars hjälp man bara kan komma fram till lösningen NAKEN. Det är dessa nycklar det finns oändliga variationer på.

Ett par saker till ska man ha klart från början: definitionen står alltid först eller sist i ledtråden. Den kan visserligen bestå av flera ord, men den är alltså aldrig *omgiven* av nyckeln. När man isolerat definitionen är *alla* andra ord en del av nyckeln, det finns inga överflödigheter. En annan regel är att skrivtecken (komma, punkt, binde- och tankestreck, citationstecken) kan vara kamouflage!

Dags för ett exempel (om än lite otympligt för tydlighetens skull):

ASPIRANT ÄR FÖRMÖGEN TILL AMNING OCH BRAGD (8)

"Ytligt" sett talar alltså ledtråden inte om något annat än vad en aspirant kan göra. Än sen? Jo, enligt regeln och definitionens plats ör man alltså ute efter ett ord på åtta bokstäver som betyder antingen ASPIRANT eller BRAGD. (Definitionen *skulle* alltså kunna bestå av flera ord, t.ex. ASPIRANT ÄR FÖRMÖGEN eller AMNING OCH BRAGD, men det verkar ju inte särskilt sannolikt).

Ett annat ord för ASPIRANT är "sökande" – dessvärre bara sju bokstäver. "Kandidat" har förstås åtta. Här börjar man alltså skymta lösningen! KAN (= "är förmögen till") + DI (= "amning") + DAT (= "bragd"). Lösningen lyder alltså underförstått: "Ett ord för ASPIRANT vilket man får genom att ta ett annat ord för frasen ÄR FÖRMÖGEN TILL och lägga det till synonymer för orden AMNING OCH BRAGD".

I denna sortens gåta består alltså lösningen av ett flertal (här tre) "underordnade" definitioner. Den kallas därför *charad*, för precis som i sällskapsleken delar man upp lösningsordet i olika beståndsdelar och ger dem separata definitioner. Ännu ett exempel på en charad:

ETT HUVUDPROBLEM FÖR JESUS: KNÄCK ELLER KORT BAGARE (10)

Lösningen är TÖRNEKRONA. Definitionen är alltså ETT HUVUDPROBLEM FÖR JESUS och resten av ledtråden är alltså nyckeln: TÖRN (= "knäck") + E (= "eller" på ett "kort" sätt) + KRONA (= slangordet "bagare")

Förkortningar att typen E = "eller" är mycket vanliga i charader, men de är alltid *vedertagna* förkortningar och de *antyd*s alltid av ett vidhängande ord i stil med "kort" eller "krympt" eller "förminskat" eller "mindre". Här är ett annat exempel på det:

SVENSK DIKTARE SITTER I DVALLIKT TILLSTÅND PÅ TRAPPA, ÖVER STÖRRE ELLER MINDRE FÖRÄNDRINGAR (11) (Lodrätt)

Lösningen är TRANSTRÖMER. Definitionen är alltså SVENSK DIKTARE. Resten är nyckel, som här också antyder hur de olika beståndsdelarna ska placeras i lösningen:

"Lösningen SITTER I ett ord för DVALLIKT TILLSTÅND ("trans") som ska placeras PÅ något som betyder TRAPPA och ÖVER, fast båda på MINDRE sätt ("tr" + "ö") OCH lägga det till ytterligare ett ord som betyder STÖRRE ("mer"), dvs de genomgår FÖRÄNDRINGAR".

Men så komplicerat är det ju bara när man förklarar det. I praktiken är ju gåtorna formulerade på ett slags telegramspråk, där varje ord i ledtråden har sitt givna värde *och* sin givna dubbeltydighet. Det gör att man liksom får känna sig fram, försöka hitta den med sannolika definitionen och få syn på t.ex. en så tydlig signal som DVALLIKT TILLSTÅND = "trans". Har man hittat ordet "trans" begränsas ju urvalet svenska diktare också med c:a 99%... Till sist "passar man in" resten av gåtan i Trans-tr-ö-mer:s namn.

Vid sidan om charader är *anagrammet* den allra vanligaste typen av nyckel, dvs ett eller flera ord vars samtliga bokstäver kastas om för att bilda ett eller flera nya ord – t.ex. "är man" och "rämma". När lösningen på så vis finns anagrammerad i ledtråden, så antyds det (precis som med förkortningarna) med hjälp av något vidhängande ord eller fras, som "omkastat" eller "i uppbrott" eller "finns dolt i" eller "nytt slags", etc. Här ett exempel (och vi kan ju fortsätta med samtida svenska litteratörer...):

SVENSK PROSAIST UTTRYCKER SIG MED BESLÖJAD NEGERRÖST (9)

Lösningen är ÖSTERGREN, så definitionen ger sig själv. Detta UTTRYCKER SIG MED en BESLÖJAD, dvs dolt, version av NEGERRÖST, vilket är ett anagram på ÖSTERGREN.

Här ett exempel på ett "splittrat" anagram:

BLAND OSS UNGA STF-TYPER FINNS EN SVENSK KULTURPERSONLIGHET (10)

Lösningen är GUSTAFSSON och definitionen återigen given. "Gustafsson" kan ju anagrammeras OSS UNGA STF och BLAND dessa TYPER (dvs bokstäver) FINNS dolt hans namn.

Rent parentetiskt ska tilläggas att definitionerna i kryptiska korsord sällan eller aldrig är så *uppenbara* som i dessa exempel. I stället för "svensk prosaist" i Östergrens fall skulle man snarare valt något mer finurligt som "Gentlemännens anfader" eller liknande.

Gustafssongåtan är också ett bra exempel på att man ska bortse från alla skrivtecken (bindestrecket i det här fallet). Anagramgåtor är ju i allmänhet lättare att lösa, dels eftersom man snart upptäcker antydningens orden ("beslöjad", "bland ... typer finns") och dels eftersom man kan räkna ihop olika bokstavskombinationer, som i fallet Gustafsson: 3 + 4 + 3 = 10.

På tal om antydningens ord är det värt att nämna en av de allra elegantaste ledtrådar jag sett i ett engelskt korsord, där en antydning om anagrammet är detsamma som definitionen: FALL ASLEEP (6). Lösningen har alltså inget med "somna" att göra, utan den är ELAPSE (förflyta, förgå – om tid). Det är ett anagram på "asleep", vilket antyds med "fall"/falla. Men "fall" kan också användas i betydelsen "Time falls" = "Time elapses", därav "fall" också som definition.

I det kryptiska korsord jag konstruerat på svenska (se separat) har jag bara använt mig av dessa de två vanligaste typerna av ledtråd, charad och anagram, ibland med vissa förenklingar. De engelska korsorden kan uppvisa många fler variationer: en blandning av charad och anagram, rena ordlekar, dubbla definitioner, homofoner. Svårighetsgraderna varierar också: *The Times* har fortfarande anonyma konstruktörer och jämnsvåra korsord, *The Guardian* har många olika signaturer och grader av komplexitet, *Daily Telegraph* är genomgående rätt lätt.

I själva verket går ju gåtor av den här typen långt tillbaka i tiden. Anagrammen, speciellt, har ett starkt "alkemiskt" förflutet. De har använts som spådom och lovsång, satir och förbannelse. Latinet har lånat sig särskilt väl till det. Judiska kabbalister på 1200-talet konstruerade t.ex. denna dialog mellan Jesus och Pontius Pilatus, där svaret är ett anagram på frågan:

PILATUS: Quid est veritas? (Vad är sanning?)

JESUS: Est vir qui adest. (Det är mannen inför dig).

Och Maria Stuart råkade efter sin död ut för det här ödesmättade anagrammet på sitt latinska namn och titel:

"Maria Steuarda Scotorum Regina" = "Trusa vi regnis morte amara cado" ("Maria Stuart Skottlands Drottning" = "Med våld tvingad från mitt kungadöme, dör jag en skändlig död")

En ännu äldre, och mer mystisk, variant är den romerska "Sator"-fyrkanten, som hittats av arkeologer både i England och ruinerna av Pompeji:

RO T A S
O P E R A
T E N E T
A R E P O
S A T O R

Den kan läsas från alla fyra håll och den ger två olika meningar: "Såningsmannen Arepo håller hjulen vid arbetet" och "Arepo såningsmannen håller hjulen med kraft". Men bakom dessa oskyldiga besked döljer sig något annat. Någon upptäckte att de fem orden kan anagrammeras så här:

A
P
A
T
E
R
A P A T E R N O S T E R O
O
S
T
E
R
O

Det vill säga "Fader Vår" två gånger, båda inuti A och O, dvs alpha och omega. "Sator"-fyrkanten kan därför ha sitt ursprung i en underjordisk kristenhet under romartiden.

Ett bra anagram ska alltså inte bara flytta på bokstäverna, utan också uttrycka en slags sanning, gärna ironisk. Det kan t.o.m. gå så långt att det uttrycker hela sanningen om en människa. En viss André Pujon i medeltidens Frankrike fick ur sitt namn frasen "pendu à Rion" ("hängd i Rion – på den tiden var alltså "j" och "i" utbytbara). Pujon beslöt sig för att fullfölja sitt öde, begick ett mord och dinglade från galgen i Rion inte långt senare.

Det finns något av det här "alkemiska" draget bevarat i de engelska kryptiska korsorden. Kanske är det något som ligger nära till hands för just det engelska språket: dess relativa brist på ändelser och prefix, som gör dubbetydigheter så vanliga; de oceaner av närapå-synonymer som ligger bakom alla dess nyanser. Engelskan uppträder ju som nonsensspråk genom hela litteraturen, i Shakespeare, Lewis Carroll, Edward Lear, James Joyce, som bara några.

Kanske är också det kryptiska korsordet för engelsmännen ett slags vapen mot *entydigheten*. Och därför, i förlängningen, mot retorik, gravallvar, ideologi och maktspråk. Ingenting betyder något – och allt har minst två betydelser. De här korsorden blir den motsägelsernas poesi där man kan finna en vilopunkt från *allt* offentligt, entydigt språk. De kryptiska korsorden står vanligtvis på sista sidan i engelska dagstidningar, sedan en reform på 40-talet. I själva verket behöver man alltså inte ens *öppna* tidningen, om man inte vill. Ändå får man sig ett slags nyheter, fast ”från andra hållet”, om språket självt.

Ironin, entydighetens svurne fiende, är ju en engelsk kardinaldygd och självironin är dess första förutsättning. Pär Rådström, som kände dem väl, skrev i ’Paris – en kärleksroman’:

”– Jag trodde inte man kunde smickra en engelsman, sa hon.

– Inte, varför inte det?

– I varje fall kan man inte säga dem något som dom inte redan sagt sig själva. Dolda under självironins skrytsamhet”.

Det är en skrytsamhet, i alla andras ögon, men alltså också en lidelse. I grund och botten är engelsmännen inte särskilt intresserade av yttrevärlden (Nordirland minst av allt!) – bara av sig själva. Den nationella identiteten står ständigt på dagordningen – politiskt, mytiskt, historiskt, rituellt, socialt, vad man nu vill. I de kryptiska korsorden har de därför på sätt och vis skapat en hel litteratur av trollformler för sin språkliga uppenbarelse och sitt kollektiva medvetande, långt inunder det objektiva historiska skeendet.

Max Beerbohms nonsensskapelse ”Det omöjliga korsordet”, som jag nämnde förut, bestod av 27 ledtrådar varav bara sex gick att lösa. Det stod i *The Times* år 1940, mitt under den svåraste blitzen, och lär ha gjort stor succé bland de allt fler kryptiska korsordslösarna nere i tunnelbanornas skyddsrum. Medan bomberna visslade över dem, satt de och lekte med själva betydelselösheten. Våra nyttoaktiga medmänniskor skulle säkert må illa vid blotta tanken.

*

Jag har alltså konstruerat ett kryptiskt korsord på svenska (se separat). De flesta ledtrådarna är ganska lätta, några lite svårare. Organet till ära har många lösningar litterära anknytningar. För den inbitne facitgluggaren (en människotyp jag f.ö. alltid räknat mig till) finns lösningar med korta förklaringar separat.

Jag har alltså uteslutande använt mig av antingen charad- eller anagramledtrådar. De senare har alltid ett ord eller en fras som antyder anagrammet, placerat alldeles före eller efter det. I charaderna, precis som i artikelns exempel, kommer beståndsdelarna alltid i en rak följd. Jag har dock ibland förenklat det så att *vissa* av dessa beståndsdelar skrivs in lösningen precis så som de står i ledtråden, dvs utan att ”översättas”.

En av lösningarna (Lodrätt 12) består av två ord – det första på sex, det andra på fyra bokstäver. De två ska alltså skrivas in i de tio rutorna i en följd, utan något mellanrum.

Lycka till!

(Ur: Allt om böcker, 3 april 1983)